

**DAVLAT BUDJETINING TAQSIMLASH VA NAZORAT.FUNKSIYALARINI
O'RGANISH**

Maribjonov Botirjon

*Andijon mashinasozlik instituti Buxgalteriya hisobi va
menejmenti kafedrası assistenti*

Davlat budjeti moliyaning tarkibiy qismi sifatida, uning boshqa bo'linmalari singari, ikki xil funktsiyani bajaradi; taqsimlash va nazorat.

Davlat budjetining taqsimlash funktsiyasi orqali uning mohiyati namoyon bo'ladi. Bu narsa davlat budjeti tomonidan amalga oshirilayotgan taqsimlash munosabatlarining mazmunidan yaqqol ko'rinadi. Davlat budjeti orqali amalga oshiriladigan taqsimlash bu jarayonning ikkinchi (oraliq) bosqichidir. Shuning uchun ham Davlat budjetining taqsimlash funktsiyasi o'ziga xos bo'lgan xususiyatga ega bo'lib, u taqsimlangan yalpi ichki (milliy) mahsulotni qayta taqsimlash uchun foydalaniladi. Agar taqsimlashning birinchi bosqichida budjet mablag'lari (budjetga to'lovlar) milliy daromadda davlatning ulushi sifatida maydonga chiqsa, uning ikkinchi bosqichida esa ana shu ulush qismlarga bo'linadi va ko'p sonli kanallar orqali turli tadbirlarni moliyalashtirishga va fondlarni shakllantirishga yo'naltiriladi.

Aholining budjetga to'lovlari ham qayta taqsimlash xarakteriga ega [1]. Ularning budjetga turli soliqlar shaklida kelib tushishi ikkinchi taqsimlash aktidan iboratdir. Ayniqsa, ijtimoiy sohada faoliyat ko'rsatayotgan xodimlar tomonidan turli ko'rinishdagi soliqlarning budjetga to'lanishi ham bu mablag'larning ko'p sonli taqsimlash bosqichlaridan o'tishini taqozo etadi. Chunki juda ko'p hollarda bu mablag'lar ancha oldinroq budjet yordamida taqsimlanish bosqichidan o'tib, ijtimoiy sohaga ular budjet assignovaniyalari shaklida yetib borgan bo'ladi [2].

Demak, ko'rinib turibdiki, mamlakatda yaratilgan yalpi ichki (milliy) mahsulot (milliy daromad) ning alohida olingan bir qismi taqsimlashning budjet mexanizmi orqali bir necha marta taqsimlanishi (qayta taqsimlanishi) mumkin. Bu Davlat budjeti taqsimlash funktsiyasining birinchi xarakterli xususiyatidir [3].

Amalga oshiriladigan operatsiyalar ko'lamining kengligi, pul oqimlarining kengligi va tashkil topadigan maqsadli fondlarning xilma-xilligi davlat budjeti taqsimlash funktsiyasining ikkinchi xususiyati hisoblanadi. Yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning kattagina qismini taqsimlab, budjet turli maqsadlarga mo'ljallangan ko'p sonli fondlarni shakllantiradi. Davlat budjeti bilan iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning barcha bo'linmalari bevosita yoki bilvosita bog'langandir [4].

Davlat budjeti taqsimlash funktsiyasining uchinchi xarakterli xususiyati shundan iboratki, bunda taqsimlashning asosiy ob'ekti bo'lib jamiyatning sof daromadi (qo'shilgan qiymat solig'i, foyda va boshqalar) maydonga chiqadi. Lekin bu narsa milliy daromad, yalpi ichki mahsulot va milliy boyluk boshqa elementlarining ham qisman taqsimlanishi mumkinligini inkor etmaydi. Budjet orqali soliqlar shaklida jismoniy

shaxslarning daromadlari ham qayta taqsimlanadi. Shuningdek, budget mexanizmi orqali xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida ham mablag'lar qayta taqsimlanishi mumkin [5].

Iqtisodiyotga xarajatlarning ma'lum bir qismi, markazlash-tirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish va ijtimoiy sohani saqlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning asosiy qismi budget mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Davlat moddiy rezervlari o'sgan qismining barchasi ham to'liq ravishda budgetdan moliyalashtiriladi. Davlat budjeti ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi, ijtimoiy soha xodimlari uchun iste'mol fondining yaratilishini ta'minlaydi [6].

Davlat budjetining taqsimlash funksiyasi taqsimlashning ko'p martaligi bilan xarakterlanadi, u ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida namoyon bo'ladi, jamiyat tomonidan iqtisodiyot, sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, fan, san'at, mudofaa va aholining turmush tarzini yaxshilashda undan foydalaniladi. Faqat Davlat budjetidagina yalpi ichki mahsulotni taqsimlashning ana shunday xilma-xil shakllari va metodlari taqdim etilgan [7].

Davlat budjetining nazorat funksiyasi ham o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Budgetning milliy iqtisodiyot bilan uzviy bog'liqligi takror ishlab chiqarishning barcha bo'linmalarida ahvolning qandayligi to'g'risida ma'lumotlar bilan doimiy ta'minlab turadi [8].

Mablag'larning budgetga kelib tushishi, budget assignova-niyalarining yo'nalishi va ulardan foydalanish ishlab chiqarish, taqsimlash, almashuv va iste'moldagi muvaffaqiyat va kamchiliklarni ifoda etadi. Ular milliy iqtisodiyotda nomutanosibliklarning vujudga kelayotganligi, rivojlanish sur'atlaridagi buzilishlar, milliy iqtisodiyotda sodir bo'layotgan taqsimlash jarayonlarining to'g'riligi va o'z vaqtidaligi, ishlab chiqarishning samaradorligi va hokazolar to'g'risida go'yo signal berib turadi. Milliy iqtisodiyot istalgan bir sohasi yoki korxonaning moliyaviy ahvoli, albatta, Davlat budjeti bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarda – soliqlarda, to'lovlarda, budgetdan moliyalashtirish hajmlarida, budget assignovaniyalarini o'zlashtirishda va hokazolarda – o'z ta'sirini ko'rsatadi. Demak, budget orqali rejadan farqlanish, tarmoqlararo moliyaviy aloqalar va fondlarning hajmi, mablag'larni o'zlashtirish sur'atlari va boshqalardagi o'zgarishlar yaqqol ko'rinib turadi. Bularning barchasi Davlat budjetining nazorat funksiyasiga umumiylik, universallik xarakterini beradi. Bu esa, o'z navbatida, milliy iqtisodiyotni operativ boshqarishda davlat budjetining nazorat funksiyasidan keng foydalanish uchun sharoit yaratadi [9].

Davlat budjetining nazorat funksiyasiga tegishli bo'lgan ikkinchi xarakterli xususiyati moliyaviy munosabatlarning alohida sohasi sifatida davlat budjetining yuqori darajada markazlash-tirilganligidan kelib chiqadi. Markazlashtirilganlik har doim yuqori organlar oldida quyi organlarning hisobot berib turishini, ma'lum ketma-ketlikda bo'ysunishning tizimlilikini anglatadi. Bu esa, o'z navbatida, yuqoridan quyigacha davlat moliyaviy nazoratini tashkil etishga shart-sharoit yaratib beradi [10].

Budjet davlatniki bo'lganligi uchun uning nazorat funksiyasi milliy iqtisodiyotni boshqarishning instrumentlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Nazorat funksiyasining budjetga ob'ektiv ravishda xosligi, uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi xususiyati davlat huquqiy asosiga ega ekanlikni taqozo etadi. Shuning uchun ham budjet nazorati eng ta'sirchan va samarali sanaladi. Davlat bunday nazoratni amalga oshirish natijasida sub'ektlarning moliyaviy faoliyatiga operativ ravishda aralashuvi, kerakli hollarda esa, u yoki bu jazolarni qo'llashi mumkin [11].

Budjetga ob'ektiv ravishda xos bo'lgan nazorat funksiyasi davlat tomonidan faoliyatning barcha sohalarida keng qo'llaniladi. Budjetni rejalashtirish jarayonlarida va budjetni ijro etishda sub'ektlar faoliyatining barcha tomonlari tekshirilishi yoki nazorat qilinishi mumkin. Bunday nazorat, odatda, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi:

1) Davlat budjetining daromadlarini oshirish uchun pul mablag'larini mobilizatsiya (jalb) qilish;

2) mablag'larni sarf etishda ularning qonuniyligini ta'minlash;

3) moliyaviy mexanizm orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

Davlat budjetining funksiyalari uning iqtisodiy mazmun-mohiyatini ifoda etib, budjetni rejalashtirish jarayoni va uni ijro etishda o'zini namoyon etadi.

Budjetning taqsimlash va nazorat funksiyalari o'z harakatlari davomida miqdoriy va sifat jihatlariga egadir [12].

Taqsimlash funksiyasining miqdoriy tomoni u yoki bu fondning o'lchamiga tegishli hisoblanadi. Bunda turli fondlarning nisbatlari, ular o'rtasidagi proporsiyalar, ularning miqdoriy parametrlarini to'g'ri aniqlash nazarda tutilayapti. Bu yerda har ikki funktsiyaning harakati bir xilda muhimdir. Agar budjetning taqsimlash funksiyasi u yoki bu fondni oshirish yoki kamaytirish yo'li bilan uni ko'zlangan darajaga yetkazishga sharoit yaratar ekan, uning nazorat funksiyasi esa ana shunday taqsimlashning natijasini, uning ijobiy va salbiy tomonlarini ko'rishga imkon beradi [13].

Taqsimlashning sifat tomoni budjetning sub'ektlar faoliyatiga har tomonlama faol ta'sir ko'rsatib, chuqur aloqalarni o'zida ifodalaydi. Budjetdan moliyalashtirishdan to'g'ri foydalangan holda fondlarning shakllantirilishi budjet mablag'larining iqtisod qilib, samarali foydalanishiga, iqtisod rejimiga rioya qilinishiga, sub'ektning barcha bo'linmalarida samaradorlikni oshirishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunga budjetning taqsimlash funksiyasi faqat miqdoriy omillarga bo'ysundirilganda emas, balki u sifat ko'rsatkichlariga ham bog'langandagina erishilishi mumkin. Bunda budjetning nazorat funksiyasi ham o'zining nimaga mo'ljallanganligini biroz o'zgartiradi u faqat fondlarning miqdoriy jihatdan nomuvofiqligi to'g'risida emas, balki ana shu nomuvofiqliklar sifat ko'rsatkichlariga ham ta'sir ko'rsatganligi to'g'risida signal beradi [14].

Davlat budjetining ikki funksiyasidan foydalanish natijasida budjet mexanizmi vujudga keladi. Budjet mexanizmi deyilganda, odatda, faqat moliyaviy resurslarni davlatning qo'lida akkumulyatsiya qilish va ularni budjet kanallari bo'yicha

taqsimlashning amaldagi tizimi nazarda tutilmasdan, balki takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga bu jarayonning faol ta'siri ham tushuniladi. Bu mexanizmning detallari juda ko'p: soliqlar va budjetga to'lovlar, budjetdan moliyalashtirishning turli shakllari, mablag'larni budjetlar ichida taqsimlash va boshqalar ana shular jumlasidandir. Budjet mexanizmi ishlashining samaradorligi unga tegishli bo'lgan detallarning o'zaro ta'sirchanligi va ularning bir-biriga bog'liqligi bilan belgilanadi [15].

ADABIYOTLAR:

1. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya: umumnazariy masalalar. O'quv qo'llanma.T.: "Iqtisod-moliya" 2008 y. 316 b.
2. Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A. darslik "Iqtisodiyot nazariyasi" Toshkent-2020 y. 14 b.
3. Malikov T.S. "Byudjet-soliq siyosati" T.: "Iqtisod-moliya" 2019 y.
4. Lex.uz O'RQ-813-son Toshkent sh., 2022-yil 30-dekabr 1-ilova
5. Lex.uz O'RQ-813-son Toshkent sh., 2022-yil 30-dekabr 2-ilova
6. Jumaniyozov, I. T. (2021). The Progressive Foreign Experiments in the Activity of Sovereign Wealth Funds. *Annals of the Romanian Society for Cell Biology*, 109-116.
7. Jumaniyozov, I. (2018). Impact of Development Finance Institutions on Economic Growth: Implications for Reconstruction and Development Fund of Uzbekistan. *International Journal of Management Science and Business Administration*, 4(2), 84-88.
8. Jumaniyozov, I. (2020). ISSUES OF ENSURING THE TRANSPARENCY OF SOVEREIGN WEALTH FUNDS. *International Finance and Accounting*, 2020(5), 9.
9. Turayev S. et al. The importance of modern composite materials in the development of the automotive industry // *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*. – 2021. – T. 10. – №. 3. – C. 398-401.
10. Turaev S. A., Rakhmatov S. M. O. Introduction of innovative management in the system of passenger transportation and automated system of passenger transportation in passenger transportation // *Asian Journal of Multidimensional Research*. – 2022. – T. 11. – №. 3. – C. 34-38.
11. Тўраев Ш. А. Автомобилларда ишлатиладиган пластик деталларига қўйиладиган талаблар ва уларнинг механик хоссаларини тадқиқ қилиш. – 2022..
12. Тўраев Ш. А. Автомобиль втулкаларининг ҳар хил полимер материалларини ейилишини аниқлаш. – 2021.